

A FAMILIA E A EDUCACIÓN ÉTICO-MORAL

José Huerta García

Escola Universitaria de Formación
do Profesorado de EXB, Lugo

PRECISIÓNS TERMINOLÓXICAS

Sen pretender determe en definicións terminolóxicas, pero coa finalidade de poder acadar a maior converxencia e amplitude na análise e propostas que se fan neste artigo, creo que é preciso establecer certas matizacións, con relación ós termos do enunciado do mesmo.

A familia

A realidade e o concepto de familia son hoxe claramente plurais: desde a familia patriarcal ata a monoparental, pasando pola nuclear e mesmo pola "simple" titoría ou exercicio da patria potestade, sen esquecer a da adopción dun neno por unha persoa soa, ou a da maternidade con intervención das técnicas de fecundación artificial ou na laboratorio.

Quero dicir, xa desde agora que eu refírome a *todo tipo de familia*, aínda que haxa que admitir que non exerza o seu rol da mesma *maneira* nin coa mesma *eficacia* educativa.

A educación

Velaquí outra realidade e palabra complexas. Da súa comprensión correcta, cousa non fácil porque se trata de implicarse un mesmo, depende a evolución/maduración harmónica de *toda a persoa* e de tódolos membros da familia.

Os posicionamentos son varios: ás veces enténdese a educación fundamentalmente como heteroeducación: forte exercicio da autoridade, normalmente dos pais, ata o autoritarismo. Isto xera unha personalidade fortemente dependente, que

normalmente remata por non sopor-
tar tal situación e, de tódolos xeitos,
non facerse “adulta”.

Outras veces, enténdese no
sentido oposto: Autoeducación, basi-
camente: que cada quen resolva o
seu problema... Mais cando se trata
de nenos, isto non é posible. Non se
lle pode dicir razoablemente a un
neno dun ano: ¡Fillo, se libre!; Come
cando queiras e do que queiras!; Qué-
dache na casa de todo... Eu teño que
saír...!

Eu coido que a maneira máis
acertada de entende-la educación
está na integración harmónica dos
dous posicionamentos citados. Unha
maneira de describila podería ser: o
proceso que proporciona ó individuo
o contexto e os medios para a súa
propia construción.

A miña reflexión parte deste
este xeito de entendela, e asímeo.

O moral / a moral

Aínda que máis adiante tere-
mos que afondar nesta cuestión, xa
queremos subliña-la diferenza entre
ámbolos dous conceptos:

O primeiro recolle e describe
unha dimensión estrutural da persoa.

O segundo, un xeito de enten-
der / realiza-lo seu desenvolvemento,
xeito tamén plural (as distintas
morais), e por iso mesmo, diferen-
ciando e diferente.

Para non entrar en ulteriores
complexidades, que as hai, neste
mesmo sentido pretendo referirme o
ético e á *ética*.

A educación moral

Despois do dito sobre a educa-
ción, e asumindo o posicionamento
xa indicado, cómpre só engadir que
entendo por educación *moral*, aquel
aspecto do *proceso global* da educa-
ción que coida o desenvolvemento
da dimensión moral da persoa, en
harmonía coas outras dimensións,
para acadala súa plenitude.

Máis tarde veremos que enten-
do por “dimensión moral”. Quero,
sen embargo, deixar claro desde agora
que pretendo contribuír a superar un
concepto legalista da *ética/moral*,
para entendela/propola como *dimen-
sión* da persoa que esixe oportunas
intervencións educativas para o seu

desenvolvemento/maduración. Por iso me vou fixar máis no primeiro aspecto (dimensión da persoa) ca no segundo (o *tipo* de intervencións educativas), xa que coído que a mala presentación *do moral* é a *primeira* causa da pouca e ineficaz preocupación pola educación do *sentido moral* e da escasa estima e valoración social da *reflexión e contido* morais.

Aclarados brevemente os termos e intencións básicas do título do artigo, aínda me parece interesante facer outra reflexión non indiferente:

Estado de saúde do ético na nosa sociedade

A cuestión é do máximo interese, polo que supón de repercusión na posta en circulación de valores/contravalores que determinan un tipo de home / familia / sociedade.

Por demasiado frecuentes, e ás veces pretensiosamente loables, xa parece que nos estamos afacendo a admitir como “normais” algúns *trazos* moi característicos desta sociedade de hoxe.

Os máis significativos e coñecidos poderían ser:

- Do éxito rápido: *pelotazo*...
- Da “jet set”, “*beautifoul people*”...
- Do poder a toda costa ...
- Da mentira sen escrúpulos, mesmo en “xente de Igrexa”...
- A longo prazo: *do gran baldeiro*...

Como desde estas formulacións hai moitos que triunfan e presumen diso, *parece que só hai lugar e futuro para os pillos*...

Como moito, e só cando convén, o ético redúcese ó *ámbito da privacidade*.

Isto non é casualidade, senón unha maneira ben calculada de desarmar e neutralizar outras “propostas morais” outro tipo de “cultura social”. Mais, botando esta semente, co tempo privase ás persoas do desenvolvemento dunha forza interior, e á sociedade dun instrumento fundamental na construción de ambas. Iso si, a cambio é mais fácil ofertar “*progresía*” e outras *lindezas*...

Parece que se está *tratando de reaccionar* ante todo isto, aínda que en dúas liñas que semellan moi distintas, porque distintos e distantes son tamén os puntos de saída e de chegada:

- Uns falan de *impulso democrático*...

- Outros de *rexeneración ética*...

O caso é que xa vivimos demasiado na "seguridade" da *heteronomía*, mesmo coma *proposta ideal* (ata de santidade) e agora fáise-nos difícil construí-la *autonomía*, e non digamo-la *tenomía*, que para algúns parecería *demonomía*.

Preguntémonos, pois: ¿Preocúpalle en serio á sociedade e á familia de hoxe a *cuestión ética*? ¿Que lle preocupa máis ben?:

- ¿Algúns cuestións morais *puntuais*? ,ou

- ¿a eticidade/moralidade en sí?

Sígame nos preguntando: ¿Por que hai que preocuparse do ético-moral? ¿É só un luxo que alguén se pode permitir ou unha *esixencia para todos*? ¿É só algo *privado*?

Perante cuestións semellantes ten escrito Ortega y Gasset:

"Está aí unha onda recén chegada de tempo novo: Sobre ela ha de brincar quen queira salvarse. O que se resista, o que non queira comprende-la nova fisonomía que toma o vivir, quedará sometida na resaca irremediable do préterito, en tódalas ordes e en tódolos sentidos".¹

A historia non está feita dunha vez para sempre. Non abonda con que os pais ou mestres digan: "Sempre foi así, ¿por que non ha de ser tamén agora?" Ou tamén: "¿Xa haberá quen se ocupe do e da moral!" Ti preocúpate "da vida"... Escoitemos de novo a Ortega a este propósito:

"Cada época, cada xeración parte de supostos máis ou menos distintos. Quere dicirse que o sistema das verdades e dos valores estéticos, morais, políticos e relixiosos teñen inexorablemente unha dimensión histórica... A verdade é histórica. Como, ademais, pode e ten que pretende-la verdade ser sobrehistórica, absoluta..., esa é a gran cuestión".²

Por iso, e posto que xa estamos fartos de *sermóns* e de *recetas*, cómpre ir *ó fondo da cuestión moral*.

1. J. Ortega y Gasset: *Qué es Filosofía*, Ed. *Revista de Occidente*, T.VII, p.293.

2. *Ibid.*, VII, 301.

Coido que iso esíxenos aborda *dúas ordes* de problemas, dúas dimensións da persoa:

1. A análise do que somos (O FONDO DO SER)

2. A construción progresiva das propostas/camiños para chegarmos a ser en plenitude, e a misión/función da familia nesta tarefa.

A) comprensión global do que somos

Independentemente do posicionamento e das *referencias* culturais e mesmo relixiosas ou non de cadaquén (cuestión esta última non indiferente), creo que unha comprensión/descripción *global* da estrutura e sentido do que somos podemos-la organizar arredor dos seguintes *eixos de fondo*:

1º A vida foinos dada

A proposición é suficientemente aberta como para que nela poidan converxer e atoparse distintas cosmovisións e antropovisións.

Por outra parte, o seu rigor científico non se pon en dúbida.

Cómpre invoca-la aportación das distintas ciencias para ter que asumir que é unha afirmación razoable e transcendental.

A aportación das ciencias iranos dando distintos niveis de comprensión da afirmación, cada unha segundo as súas competencias.

Así, a Bioloxía e a Enxeñería Xenética explícanos non só que ninguén se autoinventa, senón cómo ten lugar o *feito* e o *proceso* da *procreación*, como canle para ser/existir.

Os Humanismos amósannos distintas maneiras de explica-la orixe e a calidade da vida, aínda que non todos co mesmo *rigor de datos* e, por iso, co mesmo valor.

O Humanismo cristián e a Teoloxía queren recoñecer en Deus un sentido/razón última concretos, como proposta razoable e respectuosa tamén doutras, desde a que ofrecer un horizonte referencial de plenitude ás aportacións da Bioloxía e Enxeñería Xenética, en canto ciencias que nos explican os "mecanismos biotecnolóxicos" da vida como don, pero que non teñen "competencias" para amosarnos exhaustivamente o poste-

rior e explícito sentido, e sobre todo sentido derradeiro, no que interpretar e vivi-la vida. O seu valor e credibilidade dependerán *tamén* da capacidade que teñan de diálogo multi e interdisciplinar.

Cada ámbito do saber aporta o que lle é propio, e entre todos completan o cadro.

Pensamos que ninguén pode, razoablemente, negar o rigor de que *a vida nos foi dada*, aínda que logo o explique de xeitos distintos.

Sendo isto certo, *tamén o é que a vida*:

2º Non se nos deu feita, rematada

Os argumentos para demostralo rigor desta afirmación proveñen tamén, en primeiro lugar, da *bioloxía*:

Ela amósanos que os procesos químicos, físicos, somáticos, nunha palabra: O camiño da *vida humana* é *dinámico* e *progresivo*. O mesmo código xenético inclúe a *orde* de multiplicarse das células humanas e a *maneira* de facelo, como conse-

cuencia da “composición” das mesmas. *Medrar* é unha característica biolóxica fundamental do individuo.

Pois ben, así como o medrar físico é unha esixencia/característica fundamental da vida humana, tamén o é o medrar en tódolos outros ámbitos, como nos din as distintas ciencias do home.

Para iso, é indispensable que o home cree canles de crecemento. Esa ten sido a tarefa/proposta dos distintos *humanismos*, na liña en que xa falamos antes, sexan *humanismos* puramente inmanentes, ou tamén abertos implícita ou explicitamente á Transcendencia.

No noso contexto galego, *para ben e para mal*, non podemos descoñecer a aportación do humanismo cristián e da relixión, sen que iso nos leve a ignorar outras aportacións ou a caer en calquera tipo de sincretismo ou fundamentalismo.

Da análise destas dúas dimensións da persoa, coma de dúas *premisas*, *séguese*:

a) *Que o home ha de face-la súa vida*:

Non é este un “luxo” que alguén se pode permitir. É unha esixencia da mesma estrutura da vida humana. Se esta non lle é dada rematada, senón coa capacidade/esixencia de medrar, ou a remata ou non chega a ser propiamente vida humana. Velaquí as raíces/esixencias do medrar como imperativo, e a xustificación da educación coma *proceso* e, por iso, da necesidade-sentido das intervencións educativas; entre outras, da familia. Ninguén se educa só. Ninguén educa a ninguén. É nas “relacións” cando podemos medrar, e, dun xeito especial, nas relacións familiares.

Posto que o que agora estou tentando é amosa-los trazos básicos da comprensión do “fondo” do ser, e eses son básicos, coido sinalar tamén as liñas mestras de comprensión da *vida*, para que o seu desenvolvemento responda ó fondo do ser.

Propoño para iso entende-la vida como: *unha tarefa, un cara a, un proceso*.

No mesmo “código” da vida, *o ter que facerse* e maila súa *dirección de fondo* son *esenciais* á vida:

- *Biologicamente*: Un óvulo e un espermatozoide, con vida cada un

pola súa conta, teñen que “encontrarse” para que xurda unha nova vida.

- *Psicoloxicamente*: A maduración desa vida ten que pasar necesariamente por unhas etapas...

- *Moralmente*: Acontece o mesmo, aínda que con referentes distintos...

Todo isto, co que implica de *proceso libre/liberador e responsable*, é fundamental para que se trate dunha *vida humana*.

Recorrendo novamente a Ortega, mestre senlleiro nestas cuestións, atopamos que:

*“A vida é que facer e, o mirando de todos, descubri-lo que hai que facer..., decidir entre as posibilidades o que en efecto imos ser. É, pois, falso dicir que na vida deciden as circunstancias...; as circunstancias son o dilema perante o cal temos que decidirnos”.*³

Está claro, pois, que o *facerse* é esencial ó noso modo de ser. En resumo, temos que *concluir*:

- *Que o home ten que face-la súa vida*, e, por tanto,

3. *La rebelión de las masas*, IV, 170-171

- *Que a dimensión ética é unha estrutura da persoa,*
- *Que o ético constitúe o fondo da alma.*

De todo isto, séguese tamén:

b) *Que o home debe facer algo da súa vida:*

Por iso, en paralelo/complemento do xa dito, propoño entender a *vida*, tamén: como *constructo*, como *meta*, como *producto*.

Non abonda, pois, con dicir que *o home ten que facerse*. É necesario afirmar coa mesma forza, tamén, que *ten que facerse algo/alguén*.

Se o primeiro é necesario, o segundo non o é menos, posto que *facerse* esixe *deci-lo* que un ha de chegar a ser. Isto leva consigo: *percibir, decidir e realizar* o que debemos de ser, para ser en plenitude, tarefa que ninguén realiza só, para a que se precisan e na que consisten as distintas *mediacións humano-sociais*: Familiar, Escola, Igrexas...

Á formulación/presentación "do que" debemos ser é o que chamamos a *ética ou moral como contido*: O que o home ha de facer *de e coa* súa vida.

No *como* se organiza (*proceso*) e máis no *resultado* (*producto/contido*) consisten as *distintas morais*, en canto elaboración da estrutura moral do home e proposta de desenvolvemento da mesma, sabendo que "quen renuncia a se-lo que ten que ser, xa se matou en vida, é o suicida en pe".⁴ *eu son, sendo...*

Podemos, pois, dicir, neste sentido, que a *Ética* é a reflexión moral sobre o fenómeno da moralidade.

Será, por tanto, o *resultado dun diálogo multi e interdisciplinar, desde a racionalidade crítica*. Por iso me parece interesante falar, con Ortega, da *ética como elegancia*:

"*Elegancia* debía se-lo nome que deramos ó que torpemente chamamos *ética*, xa que é esta a arte de elixi-la mellor conducta... Elegante é o home que nin fai ni di calquera

4. J. Ortega y Gasset: *No ser hombre de partido*, IV, 78.

cousa, senón que fai o que hai que facer e di o que hai que dicir".⁵

Resumindo:

- "Que o home ten que face-la súa vida", móstranos que é *estructuradamente moral*. Somos así.

- Que ten que facer *algo* da súa vida, indícanos que *ten que adquirir/construir inexorablemente un sistema de valores, actitudes e normas*, desde unha posición de *responsabilidade non se pode renunciar*. ("...xa se matou en vida").

- Ambas cuestións lévannos a unha terceira: Á dirección e término ideais da nosa vida, ó mellor que podemos ser:

c) *Chega a se-lo que es*, como imperativo ético supremo: "...Sexamos en perfección o que imperfectamente somos por natureza"⁶, di tamén Ortega.

"O que somos" (*estructura*) marca a liña do *proceso* e mais do *producto*. Deste xeito, a *estructura*

da persoa aparece como un punto de referencia fundamental para as propostas éticas e, sobre todo, para a *fundamentación das mesmas*.

Quixera determe na análise precedente, porque coído que nela radica a *base* da solución de moitos problemas éticos actuais, incluído o que a min me parece máis importante: *o ocultamento do ético e da ética*, como algo *superado* ou non *progresista*. Quen así pense (individuo ou sociedade) "e o suicida en pé".

B) Proposta/camiños sobre a misión/función da familia, na educación ética

Coa análise precedente deixamos sentadas as pautas fundamentais da necesidade e da liña de fondo da *intervención educativa familiar*.

Con todo o dito, xa queda claro que, ó falar da familia e a educación ética, non nos referimos só ás accións dos pais/adultos, de cara ós fillos/novos, senón da acción de *todos para con todos*, pois é na *rela-*

5. *Origen y epílogo de la Filosofía*, IX, 349.

6. *España invertebrada*, III, 102

ción onde se medra, e a relación ou é *recíproca*, ou non é relación. Iso non quere dicir que cadaquén non teña un rol seu, mais só no intercambio de roles estes fincionan.

Entendo que isto debería levar a *considerar* moitas cousas na familia, e péreceme que podería se-la mellor *inversión* que se podería facer en tempos de crise...

1. A FAMILIA E A EDUCACIÓN

- *En xeral*: A familia terá que ser *ámbito de acollida/encontro*, máis ca de "teoría".

No lar é onde un ten que poder facer unha experiencia de amosarse como é, nunha sociedade que leva a xerar *mecanismos de defensa* de moitos tipos, desde a física ata a afectiva...

- Na educación da *dimensión ética*: A familia terá que coida-lo desenvolvemento de *tres actitudes de fondo*:

a) Valoración responsable e optimista do *don da vida*, como *primeiro valor*:

Aproveita-la celebración/pre-sencia de: Cumpreanos, onomásticas, novos nacementos, anciáns, enfermos... (*cando xa non se pode curar, aínda se pode coidar*), para adoitar as actitudes maduras propias de cada situación.

Esta será unha óptima referencia tamén para a educación, non só no sentido ético, senón tamén relixioso da vida, naquelas familias onde tal se conside un valor: Así, o relixioso/cristián non aparecerá como un engadido do que alguén se pode preocupar, senón como a *plenitude de sentido* do humano, que esixe o desenvolvemento de toda a persoa. Ser cristián é ser *radicalmente home*, di H. Küng.

b) Esforzo por entender/vivi-la vida como:

Doación, tarefa, resposta, en canto a características fundamentais da mesma vida.

c) Necesidade dun *proxecto* de vida:

A vida, e dentro dela, a educación... *non se pode improvisar*. Ten que responder a un *proxecto*, a ser

posible *explícito e revisable*, que se constrúa *progresivamente*.

Esta é unha tarefa fundamental da familia, da escola e das igrexas..., aínda que, por desgracia, *falta con frecuencia*.

Teño para min que, *polo que se refire ó ámbito católico*, esta *falta* ten moito que ver coa actitude dunha Igrexa Galega que nunca tomou nin parece querer tomar *en serio a pastoral familiar*, nos seus tres momentos máis significativos: *Prematrimonial, da Celebración do Sacramento, e da familia xa constituída*. Mentres a Pastoral Pre-matrimonial, no remate do Século XX, siga a consistir nuns *Cursiños* (algúns chámanlles *encuentros*, pero é o mesmo), a da Celebración, en *arranxa-los papeis*, e a da "Familia constituída" *nin exista...* Mentres na Igrexa non se tome en serio igualmente a atención ás familias rotas e ás dos divorciados voltos ou non a casar... Mentres a Igrexa Católica non poña os pés na terra neste eido, *non temos motivos serios* para esperar das súas familias un *proxecto de vida*, que sirva de guía atendible nun mundo en que *crer* leva consigo *ser capaz de dar razón da propia fe*, e

sen o cal non se pode pensar en *vida humana*. O contrario é pedirlle *landras* ó castiñeiro...

Esta incapacidade/teima histórica estamos e seguiremo-la a pagar moi cara. Os católicos e a sociedade galegas eran merecentes de algo ben distinto, como certamente hai noutras igrexas, mesmo en España. ¿Ou é que o Deus da Igrexa galega decidiu poñer ós galegos en rebaixas?

Namentres, *outras propostas*, respectables sen dúbida, pero creo que con menos posibilidades de realización integral da persoa, son as que "chegan" sobre todo ós Xoves e se converten en pautas de vida. *A bó entendedor...*

2. PARADIGMA (LIÑA) DA EDUCACIÓN MORAL NA FAMILIA. PROPOSTAS MÁIS CONCRETAS

A educación moral, igual ca toda educación, ten que levarse a cabo de acordo coa situación concreta das persoas: idade, medio... En relación coa idade cronolóxica e mental constátanse unhas etapas do

desenvolvemento da personalidade que teñen unhas características propias, que é *necesario* respectar.

Dando por suposto o referente a tales etapas e ás súas características, a miña proposta vai na seguinte liña:

- *Pasar da heteronomia* (dependencia):

- A nivel de estruturas psicomorales (do super-ego, ó eu-ti-nosoutros)

- A nivel de "clima" familiar coherente (do hiperprotector, ó personalizador)

- A nivel dos principios/valores que se ofrecen...

(*Importancia de que esta fase se viva ben...*).

- *Á autonomía:*

Capacitación/capacidade de asumir responsablemente a xestión da propia vida, na que o *outro* segue a ser importante e acada outra posi-

ción: A de un "ti" cun rol familiar propio: Pai/nai, irmán...

- *Á auto-teonomía:*

O *outro* chega a ser descuberto/vivido coma o horizonte e valor supremo de referencia. Tal *teonomía* pasa pola *Cristonomía* (Deus amósase plenamente en Xesús Cristo) e pola *Eclesionomía*: A comunidade dos seguidores/amigos de Xesús é o "ámbito" onde se vive/fai realidade a súa Presencia.

Asumo que o último nivel da miña proposta que, como tal, vale para que crentes e non crentes nos confrontemos con ela, é *problemático*, tanto pola pluralidade social na que vivimos, coma polo *tipo de moral* que nos foi/é proposta:

"Unha moral xeometricamente perfecta, pero que nos deixa fríos, que non nos incita á acción, é obxectivamente inmoral", di Ortega.⁷

Por isto, coido que cómpre recordar tamén con Ortega que *educación* é aquela "divina operación,

7. *El tema de nuestro tiempo*, III, 171

mercede á cal a idea, o verbo se fai carne".⁸

Temos todos aquí un reto, para confronta-los valores de referencia sobre os que construímo-la nosa vida. Como proposta, entendo que vale a pena tomala en consideración.

3. PROPOSTA TIPO

A vida moral como fidelidade á vocacion:

A educación moral xeral ten dúas *dismensións*:

- Transmisión de *contidos éticos*.
- Formación do *sentido ético*.

Non é que cada unha poida ir pola súa banda. Entendo que a familia asume o crecemento nas dúas, se ben ten que coidar *sobre todo a segunda (valores, actitudes, normas)*, tendo en conta a *evolución/situación* do sentido psico-moral dos seus membros: novos, adultos, vellos.

Isto levará a descubrir, *vivindo*, a vida moral como *fidelidade á vocación*, ó fondo de si mesmo (que nunca é só un mesmo), asumindo responsablemente a *propia misión circunstanciada*.

Aí, e non tanto *fóra* de nós está a raíz da inmoralidade.

Sen embargo, é moi común atribuí-la causa dos propios males ou fracasos ós demais: á oposición, cando se trata de Gobernos, ós non crentes ou doutras relixións, cando se trata da Igrexa. Máis dificilmente se reconece a insuficiencia, a incapacidade ou a corrupción propias; a *infidelidade* ó fondo de nós mesmos, ou a ousadía de asumir responsabilidades que superan as propias capacidades.

Perante tales situacións é moi frecuente, como dicía, botar man de actitudes marxinatoras e non de talantes de diálogo educativo ou mesmo evanxelizador.

Non me resisto a citar outro texto de Ortega que , aínda que se refire ó aspecto concreto do que fala,

8. *La pedagogía social como programa político*, I, 508-509.

coido que se pode facer extensivo ó que estamos a tratar:

“É unha parvada acusar ó volterianismo de ter causado a descreeza, cando a verdade é o contrario. A pobre, a misérrima cousa que é ó fin e ó cabo o volterianismo... aparecen porque os homes tiñan deixado de crer. Cen voltaires comprimidos nunha pastilla non abundan para crea-la menor dubitación nun home de verdade crente...; o que aconteceu é que o home se quedou sen certeza ningunha ante o universo... estupefacto, sen reacción adecuada fronte ó seu vivir... Agora ben, a estupefacción prolongada xera estupidez”.⁹

¡Cantos pais, non querendo recoñece-lo fracaso da propia acción *¿educativa?* se refuxian no tópicos de que os seus fillos son bos, pero que *teñen malos compañeiros...*! Eles, sen embargo, seguen a non ter tempo para facer posible que os seus fillos descubran e constrúan a propia personalidade con bos materiais, como condición indispensable para que a

casa da vida sexa boa. Só que iso leva consigo mudar unha serie de xeitos de vivir que antepoñen o ter ó ser, os feitos ás teorías, os testemuños ós consellos...

Chegar a ser en plenitude, supón descubri-lo *sentido* do que nos acontece. Iso esixe da familia certamente preparación e madurez, pero tamén dedicación e xenerosidade que, ás veces, comportan así mesmo unha certa *renuncia*... “porque non se esqueza: Na dor facémonos, mentres que no pracer gastámonos; e o sufrimento usa dun torno moi lento..., promove pausadamente a madurez e o pulimento”.¹⁰

O *tipo de educación familiar* ten, pois, moito que ver coa posibilidade de chegar a ser en plenitude, meta absolutamente vencellada ó *desenvolvemento moral* da persoa.

De todo o dito entendo que poden xurdir bastantes *reflexións*. Eu quero subliñar, sobre todo, dúas *conclusións*:

9. *La idea de principio en Leibniz*, VII, 312-313.

10. *Nuevas glosas*, X, 87.

• *A familia é unha instancia decisiva na educación moral.*

• *É necesario non abdicar /renunciar a educar iso. Iso será algo que non se nos perdoará.*

